

Д. Әбділәшім 

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
Токио шетел тілдері университеті, Жапония, Токио қ.
e-mail: airu331@gmail.com

БОПЫ СҰЛТАННЫҢ ЦИН ПАТШАЛЫҒЫНА ЖОЛДАҒАН ЕКІ ПАРША ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ХАТЫ

Жоңғарлар жойылғаннан кейін Қазақ хандығы мен Цин патшалығы ресми саяси-экономикалық қарым-қатынасты жандандыра түсті. Олардың жойылуы қазақ жазбаларында «сиыр жылы» деп аталса, григорий күнтізбесі бойынша 1757 жылы ретінде белгілі. Осыдан кейін екі жақ арасындағы сауда-саттық ісі кең көлемде өркендей бастайды, алғашында Үрімжіде (1758) мал саудаласса, соңынан Іле (1761) мен Тарбағатайдан (1764) сауда жәрмеңкелері бірінен соң бірі ашылды, соның ішінде «жылқыға жібек» саудасының үздіксіз дамуына қолайлы жағдай жасалды. Мұндай тауарлы сауда көбінесе Абылай, Әбілпейіз және олардың ұрпақтары иелік еткен қазақтың шығыс шекара өңірлерінде біршама тез дамыды. Осындай барыс-келістің жиілеуіне орай екі тарап жазысқан хат-қағаздар саны да молая түсті. Автордың Қытай бірінші тарихи мұрағатында жасаған ғылыми-зерттеу нәтижелері көрсеткендей, онда 150-ден астам қазақша құжаттар сақталған, көбі қазақ хандары мен сұлтандары жазған хаттар болп табылады. Осылардың арасынан Бопы сұлтанның Цин патшалығына жазған хаттарын да кездестіреміз. Бопы сұлтан қазақтың ұлы ханы Әбілмәмбеттің екінші ұлы Әбілпейізден тарайды. Өз заманында беделді сұлтандардың бірі болған. Мақалаға арқау болғаны хаттар осы Бопы сұлтанның 1789 жылы Тарбағатайда іс басқарып тұрған Цин ұлығына жолдаған хаттары. Аталмыш хаттардың тілі жаттық, мазмұны түсінікті болып келеді, ал олар XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының қоғамдық тарихын, мәдениеті мен көне тіл-жазуын зерттеуде аса құнды тарихи дереккөз болып есептеледі.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, шығыс шекара өңірі, иелік еткен хан-сұлтандар, Цин патшалығы, архив құжаттары, қазақ хаттары, Бопы сұлтан, Тарбағатай ұлығына жазған хаттары, тарихи маңызы.

D. Abdilashim

Eurasian National University L.N. Gumilyov, Kazakhstan, Astana
Tokyo University of Foreign Studies, Japan, Tokyo
e-mail: airu331@gmail.com

Two diplomatic letters by Bopy Sultan addressed to the Qing dynasty

After the destruction of the Dzungars, the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty established official political and economic relations. This year is always called "the year of the cow" in Kazakh documents, it corresponds to 1757 according to the Gregorian calendar. After that, trade between the two sides began to flourish, at first cattle were traded in Urumqi (1758), then trade fairs were opened one after another in Yili (1761) and Tarbaghatai (1764). Such types of trade developed rather quickly in the eastern border regions of Kazakhstan, which were mostly owned by Abylai, Abilpeyiz and their descendants. Due to the expansion of the relationship between the two sides, the number of correspondence has also increased. According to the results of the author's research in the First Historical Archive of China, there are more than 150 Kazakh documents, most of which are letters written by Kazakh khans and sultans. Among these, we can find the letters written by Sultan Bopy to the Qing Dynasty. Bopy Sultan descends from Abilpeyiz, the 2nd son of Abilmambet, the great Kazakh khan. He was one of the most influential sultans in his time. The letters on which our article is based are the letters sent by this Bopy Sultan to the Qing prince who was in charge of affairs in Tarbaghatai in 1789. The language of these letters is simple, the content is understandable, they are a very valuable historical source in the study of social history, culture and ancient language and writing of the Kazakh Khanate of the 18th century.

Key words: The Kazakh Khanate, the eastern border region, the khan-sultans who owned it, the Qing Dynasty, archive documents, Kazakh letters, Bopy Sultan, letters written to the Councillor of Tarbaghatai, historical significance.

Д. Абдилашим

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
Токийский университет иностранных языков, Япония, г. Токио
e-mail: airu331@gmail.com

Два варианта дипломатического письма султана Бопы династии Цин

После уничтожения джунгар Казахское ханство и династия Цин установили официальные политические и экономические отношения. Этот год в казахских записях всегда называют «годом коровы», он соответствует 1757 году по григорианскому календарю. После этого торговля между двумя сторонами стала процветать, сначала торговали скотом в Урумчи (1758 г.), затем одна за другой открывались торговые ярмарки в Иле (1761 г.) и Тарбагатае (1764 г.). Подобные виды торговли довольно быстро развивались в восточных приграничных районах Казахстана, которыми в основном владели Абылай, Абилпейиз и их потомки. В связи с развитием отношений между двумя сторонами, увеличилось и количество переписки. По результатам исследования автора в Первом историческом архиве Китая имеется более 150 казахских документов, большая часть которых представляет собой письма, написанные казахскими ханами и султанами. Среди них мы можем найти письма, написанные султаном Бопы династии Цин. Бопы султан происходит от Абилпейиза, 2-го сына Абилмамбета, великого казахского хана. Он был одним из самых влиятельных султанов своего времени. Письмо, на котором основана наша статья, представляет собой документ, отправленный Бопы-султаном цинскому князю, ведавшему делами в Тарбагатае в 1789 году. Язык упомянутого письма иностранный, содержание понятно, оно считается весьма ценным историческим источником в изучении общественной истории, культуры и древнего языка и письменности Казахского ханства XVIII века.

Ключевые слова: Казахское ханство, восточный приграничный регион, владевшие им ханы-султаны, династия Цин, архивные документы, казахские письма, Бопы султана, письма султана Бопы в Тарбагатай князя, историческое значение.

Кіріспе

Қазақ хандығы қазақ халқының ұлттық мемлекеті ретінде 4 ғасырға таяу өмір сүрген. XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап Патшалық Ресеймен тығыз қарым-қатынас жасай бастаса, осы ғасырдың екінші жартысынан бастап шығыстағы Цин патшалығымен дипломатиялық байланыс орнатып, екі жақ ара экономикалық саудасаттықты жандандырды. Қазақ пен қытай арасында сауда қатынастары қазақтың шығыс шекара аймақтарында едәуір гүлденді. Бұған ең алдымен географиялық жақындық әсер тигізгендігі де белгілі. Сауда-саттық қатынастары екі жақтың өзара жазысқан хатқағаздарының санын да арттыра түсті. Тарихи дерек ретінде қарастыратын бұл хаттардың басм бөлігі бүгінгі күні Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы түр. Осы қазақша құжаттардың арасынан Бопы сұлтанның хаттары да кездеседі. Бопы сұлтан – Әбілмәмбет ханның екінші ұлы Әбілпейіз сұлтанның бел баласы. 1761 жылы туып, шамамен 1846/47 жылдары 86/87 жасында қайтыс болған (Әбділәшім, 2019: 72). Өз заманында беделді сұлтандардың бірі есебінде

Найманның бір бұтағы Қаракерейден тарайтын Сыбан руын билеген. «Шынжаң туралы қысқаша шолуда» ол Әбілпейіздің үшінші баласы есебінде хатқа түскен. 1789 жылы шекара өңірлердегі мал ұрыларын құрықтауда сіңірген еңбегі ескеріліп, Цин патшалығы оған «гун» атағын қайрандап (сыйға тартып), қос көзді ұтағат (Әбділәшім, 2016: 2-3) таққызған. Сондай-ақ жоғарыдағы қытайша тарихи кітапта оның 12 баласының аты-жөні хатқа түскен. Олар үлкенінен кішісіне қарай реті бойынша төмендегідей: 1) Жанай (江鼐 jiang nai), 2) Жанкүшік (张库楚克 zhang ku chu ke), 3) Солтабай (素图拜 su tu bai), 4) Жанқаба (张哈巴 zhang ha ba), 5) Жанқораз (张霍啰斯 zhang huo luo si), 6) Асанбек (阿散博 a san bo), 7) Мали (玛哩 ma li), 8) Оспан (鄂斯班 e si ban), 9) Данияр (达呢雅尔 da ni ya er), 10) Ламот (喇莫特 la mo te), 11) Мұсахан (穆斯汗 mu si han), 12) Рүстем (嚕斯塔木 lu si ta mu) (Song Yun, 1965). Ал Құрбанғали Халидидың «Тауарих хамса» атты еңбегінде оның Әбілпейіздің үлкен әйелі ханым патшадан (Бөкей ханның емшектесі) туып, кіндігінен 11

ұл тарағаны (бір әйелінен 10 ұл, енді бір әйелінен 1 ұл) әрі ұзақ ғұмыр кешіп 100-ге таяп қайтыс болғандығы жазылады. Сондай-ақ ұлдарынан Жанай, Солтабай, Ақымбек, Жамантай (Жанқораз) және немерелерінен Оспан, Барақ, Салихан, Абылай, Ұлбаба, Әділхан есімдері ауызға алынып, нақты хатталған (Құрбанғали, 1910: 455-459). Өкінішке қарай бұнда Бопы балаларының аты-жөні түгел жазылмаған, жазылғандарының ішінде кейбіреуі қытайша деректерде хатталған мазмұндармен толық сәйкес келмейді. Әйтсе де соңғы деректер мазмұнынан біз алдымен Бопының Әбілпейіздің үлкен әйелінен туғандығын әрі оның кіші жүздік Нүрәл хан қызы екендігін жанамалай ұғына аламыз. Мұны өз кезегінде мәнжу тілді дереккөздер де растай алады. Мысалы, 1784 жылы 31 қаңтарда Іледегі әскер басы Науанның Цяньлун патшаға жолдаған мәлімдемесінде «*damu boru be jingkini hasak hehe ci banjihа jui seme*» (*Бопыны тек қазақ бәйбішеден туған деп сыйлап...*) деп жазса, енді бір жерінде тағы: «*Nurali i sargan jui de banjihangge boru, g'adai sasa banjimbi*» (*Нүрәлінің қызынан Бопы мен Қадай туған*) деп хаттайды (QXMDH, 2012a: 60 [159]). Байқап отырғанымыздай Құрбанғали Халид тарапынан Бопы сұлтанның тегі жөнінде жазып қалдырған деректері бүгін де ғылыми құнын жоймаған. Ең бастысы жоғарыдағы дәйексөз алынған дереккөздер мазмұндық жақтан бірін-бірі толықтырып, Бопы өмірінің қыры мен сырын ашуда айырықша рөл атқарады.

Бопы сұлтан әкесі Әбілпейіз сұлтан секілді Цин патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы саяси-экономикалық қарым-қатынастың баянды дамуына оң ықпал жасаған. Ол әрдайым Цин патшалығының жергілікті әкімшілігі мен патша ордасына хат жазып, елшілерін жіберіп отырған. Сонымен қатар, шекара өңірлерде туындаған түрлі мәселелерді уақыт оздырмай шешіп, екі жақ арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға ат салысқан. Оның осы еңбегі ескеріліп, Цин патшалығынан марапаттарға ие болып, тарту-таралғылар мен шен-шекпен алған.

Материалдар мен әдістер

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қытай бірінші тарихи архивінде сақталған Бопы сұлтанның Цин патшалығының жергілікті

ұлықтарына жазған екі парша хаты таңдалды. Хаттар Цяньлун жылнамасының 54-жылы 7-айдың 16-күні (1789 жылы 5 қыркүйек) Тарбағатай ұлығы Юнбао қатарлылардың патшаға жіберген мәнжу тіліндегі мәлімдемелерімен бірге жолданған. Онда Бопы жазған хаттардың түпнұсқасымен қоса мәнжу тіліндегі аудармасы және Тарбағатайда тұрып іс басқарған жергілікті ұлықтың Бопы сұлтанға жазған хатының түпнұсқасы (мәнжу тілінде) сақталған (QXMDH, 2012b: 62-66 [186]). Хаттардың сақталу жай-күйі, көшірмесі, транскрипциясы, аудармасы және факсимилесі сынды базалық мазмұндар алдыңғы зерттеу еңбегімізде берілгенімен (Әбділәшім, 2016: 196-197, 259), оның мәнжу тіліндегі аудармасы мен осы жолғы елшілікке байланысы жазылған мәлімдемелер қамтылмаған болатын. Осы олқылықтар орнын толқтыру үшін мақаламызда құжаттарды салыстыра зерттеу басты мақсат етілгендіктен, патшаға жолданған мәнжу тілді мәлімдеме, хаттардың мәнжу тіліндегі аудармасы және Тарбағатай ұлығының Бопыға жазған хатының мәнжу нұсқасы жеке-жеке беріліп, қазіргі қазақ тіліне аударылды да, терминологиялық ғылыми түсіндірмелер жасалды. Оқырманға түсінікті болу үшін Тарбағатай ұлығының патшаға жазған мәлімдемесін алдымен талқылап, қалғандарын соңынан ретімен жаздық. Берілген құжаттарды қазіргі қазақ тіліне аударуда мүмкіндігінше әуелгі мағынадан ауытқымауға күш салдық.

Тақырыпты ашу үшін алдымен тарих және тарихи деректану ғылымдарының салыстырмалы-тарихи әдісі сынды озық зерттеу әдістерінен ұтымды пайдаланылып, мәнжу, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздерге сүйене отырып, 1789 жылы қазақ сұлтаны Бопының Цин патшалығының жергілікті әкімшілігі – Тарбағатай жамбылында тұрып іс басқарған Юнбао есімді ұлыққа жазған екі парша хаты егжей-тегжейлі талданды. Дәстүрлі тарихи әдіснама арқылы Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында қалыптасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсары баяндалады. Мұндай құжаттарды зерделеу үшін ең алдымен деректанулық талдау ғылыми зерттеудің өзегін құрағандығын ескерткіміз келеді. Сондай-ақ ретроспективті талдау кеңінен орын алды. Зерттеудің теориялық-методологиялық негізін пәнаралық ұстаным құрады. Онда тарихи және

деректанулық зерттеулерге қолданылатын барлық дәстүрлі әдістер, оның ішінде қосалқы тарихи пәндер әдістері (археография, палеография, кодтау, шраффировка, т.б.) де пайдаланылды. Сондай-ақ мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи талдау, типологиялық және баяндау сынды принциптер мен әдіс-тәсілдер, тарихи-функционалдық ұстаным кеңінен қолданылды. Бұл өз кезегінде Қазақ хандығы әлеуметтік тарихының кейбір қалтарысты тұстарын қайта сараптауға оң ықпал жасауға септігін тигізді.

Нәтижелер мен талдаулар

1. Тарбағатай ұлығының патшаға жолдаған мәлімдемесі

Мұнда алдымен Тарбағатай амбаны Юнбаодың патшаға жолдаған мәлімдемесін ауызға алуға болады. Мәлімдеме Бопының жіберген елшілері Тарбағатай жамбылына жетіп, хаттарды тапсырған соң жазылған. Жоғарыда айтқанымыздай мәлімдеме Цяньлун жылнамасының 54-жылы 7-айдың 16-күні (1789 жылы 5 қыркүйек) жазылған. Патшаның мәлімдемені табыстап алған күні «каталогта» Цяньлун жылнамасының 54-жылы 8-айдың 20-күні (1789 жылы 8 қазан) болып жазылғанымен, мәлімдеменің өзінде 8-айдың 12-күні (30 қыркүйек) деп хатталған. Патша мәлімдемені табыстап алған соң «білдім» деп қызыл сиялы қаламмен бұрыштама жазған.

Транскрипциясы:

(1) wesingburengge, (2) aha yungboo tungfuboo gingguleme (3) wesimburengge (4) donjibume wesimbure jalin jakan hasak taiji (5) bopu i baci ahalakci edel sebe takūrame (6) isinjifi ahasi acafi fonjici bopu cohome (7) cembe takūrafi ahasi i saimbe dacilame belek (8) morin hoise hergen i bithe alibume hasak (9) tiyeliyeke biyeknadzar i funde ubade bisire ceni (10) niyaman hūncihin hasak hojis majige acabume (11) tuwabureo seme baime jihe bopu i alibuha (12) juwe afaha bithe be murešeme ubaliyambufi (13) tuwaci inu gūwa baita akū cohome (14) tiyeliyeke sei funde baime ubai barluk de (15) bisire ceni niyaman hūncihin sebe dere (16) acabume tuwabuci ojoroo sere jergi ginggūn (17) ijishūn gisun i arahabi onggolo erei adali (18) yabubuha mudan bisire be dahame ahasi i baci (19) barluk nukte de bisire hasak hojis sebe (20) selgiyeme hoton de gajifi tiyeliyeke biyeknadzar (21) sede

acabufi tiyeliyeke se umesi hukšeme (22) urgunjehebi edel sede cai efen ulebufi (23) acara be tuwame tacibume gisurefi bopu i (24) alibuha sunja belek morin de karu (25) cekemu juwe defelinggu geli hontoho defelinggu (26) ceceri sunja defelinggu bufi bopu de emu (27) karu afabure bithe arafi gemu edel de (28) afabufi edel tiyeliyeke biyeknadzar sei alibuha (29) duin belek morin de karu cekemu juwe (30) defelinggu arsari suje hontoho defelinggu ceceri (31) ilan defelinggu bufi amasi unggihe ci (32) tulgiyen bargiyaha uyun belek morin be (33) alban i adun de dosimbuhabi uttu ofi (34) bopu i alibuha hoise hergen i bithe juwe (35) murušeme ubaliyambume tucibuhe manju hergen i (36) bithe juwe ahasi bopu de afabuha bithei (37) jise emke be suwaliyame gingguleme (38) tuwabume ibubuhe eri jalin gingguleme (39) donjibume wesimbuhē, (40) abkai wehiyehe i susai duinci aniya jakūn (41) biyai juwan juwe de (42) fulgiyan fi i pilehe (43) hese saha sehe, (44) nadan biyai juwan ninggun,

Аудармасы:

Біз, патшаның құлдары Юнбао, Тунфубаолар төмендегі мәлімдемені жіберіп отырмыз, мұндағы айтылған істерден хабар алғайсыз.

Жақында қазақ тәйжісі Бопы ақалақшы Әділ қатарлыларды жіберіпті. Құлдарыңыз олармен кездесіп мән-жайды ұғысып көріп еді, Бопы оларды арнаулы жіберіп біз, құлдарыңыздың амандығын сұратып, тартуға ат пен мұсылман жазуындағы хат бергізіпті. Сондай-ақ «қазақ Тілеке, Бекназарларды осындағы туыстары қазақ Қожис қатарлыларға аз уақыт жолықтырсаңыз екен» деп өтініпті. Бопының жолдаған екі парша хатын аудартып көріп едік, басқалай бұйымтай шаруа жоқ екен, тек Тілекелерге бола арнаулы өтініш білдіріп, оларды мұндағы Барлықты мекендеген туған-туысқандарымен жүздестірсеніздер екен деген сөздерін ыждағаттықпен хатқа жазыпты. Алдында бір рет осымен ұқсас хат келгені бар еді, соған сәйкес біз, құлдарыңыз Барлықтағы Қожис қатарлыларға хабарлап, оларды жамбылға алдырып, Тілеке, Бекназарлармен кездестірдік. Тілекелер айырықша қуанып рахмет айтты. Әділдерге шай, қарма нан бергізіп, істің ыңғайына қарай ақыл айтып, жөн сілтедік. Бопының берген 5 тарту атының қарымшысына 2 жарым топ мақпал мен 5 топ шағи бергіздік. Бопыға қайтарма хат жазып, барлығын Әділге табыстадық. Әділ, Тілеке

және Бекназарлардың тартуға әкелген 4 атының қарымшысына 2 топ мақпал, жарым жай торғын, 2 топ шағи бергізіп қайтарып, тапсырып алған 4 тарту атты темір малға қостырдық. Сөйтіп Бопының жіберген мұсылман жазуындағы 2 парша хатын, олардың мәнжу жазуындағы 2 парша аударма нұсқасын және құлдарыңыздың Бопыға жазған 1 парша хатын қосып құзырыңызға жіберіп отырмыз.

Аталмыш істерге байланысты осы мәлімдеме арнайы жіберілді.

Цяньлун жылнамасының 54-жылы 8-айдың 12-күні патша қызыл сиялы қыл қаламмен «білдім» деп бұрыштама жазып қалдырған.

7-айдың 16-күні (мәлімдеме жазылған уақыт).

Түсіндірмелер:

(1) *Yungboo* (永保 *yong bao*): Сол тұста Тарбағатайда тұрып іс басқарған Хыб амбанның есімі.

(2) *Tungfuboo*: Кісі есімі. Бұл да Юнбаомен бірге Тарбағатайда тұрып іс басқарған ұлық.

(3) *Hasak taiji Boru*: Бопының хатында «казак Бопы гун» деп жазылса, Хыб амбандардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде оның лауазым аты «тәйжі» тұлғасында хатталған. Ескере кетер жайт, Бопы осы жылы гүндік шен алған.

(4) *Ahalakci Edel*: Мұнда хатта айтылған «Әділ елші» меңзеліп отыр. Дегенмен, Әділдің шен аты «елші» емес, «ақалақшы» болып жазылған.

(5) *Hasak Hojis*: Қазақтың Қожисы. Аудармада мәнжуша жазылуына сай «Қожис» түрінде дыбыстық баламасы берілді. Тілеке, Бекназарлардың Барлық жеріндегі туысының есімі.

(6) *Barluk*: Жер аты. Қазіргі ҚХР ШҰАР Тарбағатайдағы Барлық өңірі меңзеліп отыр. Тілекелердің туған-туыстары осында қоныстанған.

(7) *Hoton*: Тарбағатайдағы «绥靖 sui jing» жамбылы айтылып отыр. Қазақтар бұл жамбылды бұрыннан «Шәуешек» деп атаған.

(8) *Hoise hergen i bithe juwe*: Мұнда Бопы сұлтанның жіберген 2 парша хаты меңзеліп тұр.

2. Бопы сұлтанның Тарбағатай ұлығына жазған хаттары

Жоғарыдағы мәлімдемеде айтылғандай елшілер Бопы сұлтанның тартуға берген аттарымен қоса 2 парша хатын әкеп табыстайды. Ал олардың қай күні Тарбағатай жамбылына барғандығы туралы нақты дерек жоқ. Бопы жолдаған хаттардың көшірме нұсқасы төмендегідей:

I-Хаттың түпнұсқасы:

(1) تاربقای نی بلیب تورغان خبه آمان باتور آمان غه (۲) قزاق بوفی کونک دین خط توتوق
(۳) نی □

نیک تورغانی بار ایکان اتام ابو الفیض وانک (۵) نیکی وقتندابا
لقنکیز بیلان کوروش
کور (۸) وش تور

برنیکی آتی تلاکاا بر (۱۰) نیکی آتی پک نظر قوشچی
آمان غه ایکی (۱۲) آط تارتو مونکی بارین تابشورغان کشیم (۱۳) عدل
پن چشنبه (۱۴) کونی پتلدی

[مەر] بوف محمد بهادر سلطان

Хаттың мәнжу тіліндегі аудармасының транскрипциясы:

(1) muruḡeme ubaliyambume tucibuhe hoise hergen i bithe,

(2) tarbagatai i jergi babe kadalara hebei amban, (3) baturu amban de hasak gung bopu bithe (4) alibuha, tubade oldzun, monggol meni juwe (5) hasak i niyaman hūncihin ombi, mini ama (6) abulbis wang bisire fonde ce emu mudan (7) acaha, onggolo hebei ambasa kesi isibuha (8) babe mende

alaha bihe, ubabe cohome (9) donjibuha, te aika kesi isibume cembe (10) dere acabuci, meni genehe juwe niyalma ceni (11) niyaman hūncihin i gebu be ce tengkime sambu, (12) genehe hasak emke gebu tiyeliyeke, emke (13) gebu biyeknadar, aciha kutulere hasak itemgen, (14) hebei amban de alibure belek morin ilan, (15) baturu amban de alibure belek morin (16) juwe be gemu edel de afabufi unggihe, (17) sunja biyai ice jakūn de araha bithe,

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Хойсы жазуындағы хаттың қысқаша аудармасы.

Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбан, Батыр амбанға қазақтың Бопы гунінен хат жолдадық. Сіздің есендігіңізді сұраймын. Сіздің Үлжаң, Муалдардың жерінде біздің бір-екі кісіміздің туғаны бар екен. Атамыз Әбілпейіз ваннның кезінде барып жолыққан еді. Сіздің жарлығыңызбен көрісем деп маған

айтты, мен сізге білдіремін. Бұны қайрандап туғандарымен көрістірсеніз жақсы болар еді, ендігісін өзіңіз білерсіз. Бұл екі кісінің аттары, біреуінің аты – Тілеке, біреуінің аты – Бекназар, қосшысы – Итемген. Хыб амбанға 3 ат, Батыр амбанға 2 ат тарту. Мұның бәрін тапсырған кісім – Әділ елші. {Бұл хат} айт айының 8 күні, бейсенбі жазылды.

[мөр] Бопы Мұхаммед баһадүр сұлтан

2-Хаттың түпнұсқасы:

(1) تاربع تاي نى بلىب تورغان خبه امبان غه قزاق وانك ابوالفىض (۲) بل اى بوفى كونك دىن خبه امبان غه خط توتوق ا ن لىنكىزنى اوراي من (۳) بولتور اىزكا برالقاب اىدىم بو ىل تاغى برالقارمن دب اىتىب اىدىم (۴) آغام چوچى بارغان او غالدای بلن بارغان اونك بىزكا بارماق (۵) يو اون عوق يو غارى بعدا ازىن كا بل دور منى موندای قايران لاپ اولكان قلىب (۶) وروب؟ اوتغا چنك ه قايران لاغانكىز غه من اولكان باش اوروب (۷) قواندىم توقوز باش اوردوم قزاق يورت نىك اىچندا اولكان كراك بويوم (۸) بولوب قولوم تىب برالدىم اوتوروك چى بولورمن دب عجل دىكان (۹) كشمنى بىردىم يو اون بله دوغان آغىز اوزمىزنى غدل ايتور (۱۰) عىدىنىك اىزى چنچش نبه كونى پتلىدى اولوق خبه امبان غه بر قرا تولىكى تاتو

[مەر] ابوالفىض بادر سلطان

[مەر] بوف محمد بادر سلطان

Хаттың мәнжу тіліндегі аудармасының транскрипциясы:

(1) muruşeme ubaliyambume tucibuhe hoise hergen i bithe,

(2) tarbagatai i jergi babe kadalara hebei amban de (3) hasak wang abulbis i jui gung bopu (4) alibure bithe, duleke aniya hebei amban i (5) saimbe dacilame genefi, ere aniya bi (6) kemuni saimbe dacilame geneki sembihe, jakan (7) mini ah'n jolci galai da i sasa (8) genehe ofi, bopu bi bahafi geneheak¹, (9) amba ejen minde gung ni jergi fungnefi jingse funggala dangnafi, bopu bi labdu (10) urgunjembime, nerginde uyunggeri hengkilehe, meni (11) nuktei dorgi labdu baita biðire turgunde, (12) taka bahafi geneheak¹, te edel be tak'raha, mini baita edel gemu sembi, (13) sunja biyai ice jak'n de araha bithe, amba hebei amban de alibure dobihi emu afaha,

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Хойсы жазуындағы хаттың қысқаша аудармасы.

Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбанға қазақ ваны Әбілпейіздің баласы Бопы гуннен хат жолдадық, есендігіңізді сұраймын. Былтыр сізге дидарласа барғанда, «биыл тағы алғыстармын», – деп айтып едім. Ағам Жошы ол ғалдаймен бірге барған соң, бізге бармақ

жосын жоқ. Жоғары Боғда Еженге білдір, мені мұндай қайрандап, үлкен қылып ... ұтағат, жіңсе жібергеніне барынша қуандым, тоғыз жол бас үрдым. Қазақ жұртының ішінде үлкен керек іс болып, қолым тиіп бара алмадым. «Өтірікші болармын», – деп жөн білетін Әділ деген кісімді жібердім, ауызша сөзімізді Әділ айтар. {Бұл хат} айт айының сегізі, бейсенбі күні жазылды. Ұлық Хыб амбанға бір қара түлкі – тарту.

[мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан

[мөр] Бопы Мұхаммед баһадүр сұлтан

Түсіндірмелер:

(1) *Qazaq Bofi gung*. Бопы гун. Мәнжу тілінде «hasak gung bopu» болып аударылған. Осындағы «gun» – шен аты, қытай иероглифі «公»-ның дыбыстық аудармасы. Екі тілде де дыбыстық баламасы бойынша алынған.

(2) *Uljang, Muwal*. Кісі аттары. Хаттың мәнжу тіліндегі нұсқасында реті бойынша жеке-жеке «Oldzun», «Monggol» болып аударылған. Бопы сұлтан осыдан мөлшермен 3-4 ай бұрын Қарбас деген адамын Барлықтағы туыстарымен жүздестіруін сұрап Тарбағатай амбандарына жазған хатында дәл осы кісі есімдері (Үлжаң, Муал) кездеседі. Бұл жөнінде жасалған алғашқы ғылыми зерттеулер туралы алдыңғы кітабымызда айтқан болатынбыз

(Әбділәшім, 2016: 193-195]. Дегенмен Үлжаң есімі ол хатта «Uaаn» тұлғасында жазылғанын ескере кеткен жөн.

(4) *Bizniñ bir-eki kişiniñ*. Бұл тіркес мәнжу тіліндегі аудармасында «meni juwe hasak i piyalma» тұлғасында аударылған. Оны қайталай қазіргі қазақ тіліне аударсақ «біздің екі қазақ кісінің» болады. Бұнда түпнұсқадағы «бір-екі» болжалды сан есімі тікелей «екі» есептік сан есімімен алынған да, түп мәтінде жоқ «қазақ» сөзі аудару барысында қосылған.

(5) *Tiläkä*. Тілеке (кісі аты). Мәнжу тілінде дыбыстық аудармамен «Tiyeliyeke» түрінде алынған.

(6) *BeknaĀar*. Бекназар (кісі аты). Мәнжу тіліне бұл да жоғарыдағымен ұқсас дыбыстық аудармамен «Biyeknadzar» болып алынған.

(7) *Yi»emgän*. Итемген (кісі аты). Бопының Елшісі Әділге еріп барған қосшы. Мәнжушада дыбыстық аудармаға сәйкес «Itemgen» болып жазылған.

(8) *ŌAdil elçi*. Әділ елші. Мұндағы кісі аты «ŌAdil» мәнжушада дыбысталуына сәйкес «Edel» түрінде жазылған да «eläi» сөзі ескерілмеген.

(9) *ŌAyd аyniñ сегиз[inäi] күни panj-đanbe күни*. Айт айының 8 күні, бейсенбі. Мұндағы «Айт» айының қайсы айды меңзеп отырғандығын хат жолдарынан анық білу қиын. Мұсылман ай күнтізбесі бойынша бұған екі түрлі жорамал жасауға болады: бірі, ораза айт айы немесе рамазан айы, 9 ай. Григорий күнтізбесі бойынша 2 маусым; енді бірі, құрбан айт айы немесе зұлхажы айы, 12 ай. Григорий күнтізбесі бойынша 30 тамыз. Ал осы хатқа қатысты жазылған мәнжу тіліндегі мәлімдеменің жазылған уақыты григорий күнтізбесі бойынша 5 қыркүйек. Осыған байланысты алдыңғы зерттеуімізде мәнжу тілінде мәлімдеме жазылған уақытқа жақындау соңғы ай зұлхажы болуы мүмкін деп алғаш жорамалдаған болатынбыз (Әбділәшім, 2016: 198 [71-сілтеме]). Алайда осы жолдың мәнжу тіліндегі аударма нұсқасы «Sunja biyai ice jak¹n de»-ны қайталай қазіргі қазақ тіліне аударсақ «5-айдың 8-күні» (1 маусым) болып шығады. Бұл мәтіннен «айт айы» деп рамазан айын меңзеп отырғанын жанама түрде ұғынуға да болады. Егер осыны жөн деп жорысақ, онда хат не себепті 3 айға жуық кешігіп патшаға жеткен, Бопы сұлтан кешіктірді ме, жоқ әлде Шәуешек жамбылынан кешігіп жолданды ма? Бұл жағы

әзірге беймәлім. Ескере кететін жайт, түпнұсқадағы «banj-đanbe» (бейсенбі күні) деген тіркес мәнжу тіліне баспа-бас аударылмай қалған.

(10) *Bizgä barmaq yosun yoq*. Бізге бармақ жосын жоқ. Бұл сөйлем мәнжу тіліне «boru bi bahafi geneheak¹» болып аударылған да, түпнұсқадағы «yosun» (жосын) сөзінің мәні ашылмаған.

(11) *YoĀari boĀda ezengä bildür*. Жоғары Боғда Еженге білдір. Хаттың мәнжу тілді аудармасында бұл сөйлем аударылмаған.

(12) *Utağa, jñse*. Ұтағат, жіңсе. Мәнжу тілінен ауысқан шен атаулары (Әбділәшім, 2016: 2-3).

(13) *Qayran*. Байырғы сөз, «тартуға беру», «сауғаға ұсыну» мағыналарында қолданылады. Көбінесе жоғары жақтан жіберілген тарту-таралғыларға қаратылып айтылған. Мәнжу тіліндегі аудармада бұл сөз «đangnambi» сөзімен баламаланған. Ал мәнжу тіліне қытай иероглифі «賞 shang» сөзінен ауысқан.

(14) *Toquz baš urudum*. 9 жол бас үрдым. Қазақша құжаттардағы бұндай тіркес Цин патшалығы дәуірінде үнемі қолданыста болған «үш жүгініп, тоғыз жол бас үру» (三跪九叩首礼 san gui jiu kou shou li) дәстүрінен ауысқан. Бұл салт – Цин патшалығы тұсында тек ел ішінде атқарылып қана қоймай, шет жұрттан барған барлық елшілер хан сарайына кіріп, патшамен дидарласқанда да өткізілетін аса қастерлі құрмет білдіру жол-жосындарының бірі болып табылады. Сондықтан Бейжіңге патшаға амандаса барған қазақ сұлтандарына да жоғарыдағыдай жоралғы істеу міндеттелген болса керек. Сонымен қатар қазақ хан-сұлтандары өз жерлерінде патшадан немесе жергілікті әкімшіліктен жіберілген мол тарту-таралғыны табыстап алса да, оған тағзым етіп, бас қойып алатын болған. Қазақша құжаттарда жазылуынша, ондағы сандық мөлшер тұрақты емес, кейде «жеті жол бас үрдым» деп те жұмсала береді (Әбділәшім, 2016: 228).

(15) “*Ōtürikçi bolurmñ*” деп. «Өтірікші болармын» деп. Бұл сөйлем мәнжу тіліне аударылмаған.

(16) *Uluq ħiba ambanğa bir qara tülki ta[r]tuw*. Ұлық Хыб амбанға бір қара түлкі тарту. Бұл сөйлем мәнжу тіліне «amba hebei amba de alibure dobihi emu afaha» деп аударылған да, «қара түлкі» тіркесі жай

«dobihі» (түлкі терісі) деген сөзбен алынған. Түлкі аңының қазақ дәстүрлі мәдениетінде алатын орны айырықша. Ол жағымды-жағымсыз мағыналарда қолданыла береді. Терісі бағалы аң болғандықтан дәстүрлі қазақ өмірінде мольна қолданылған. Оның үстіне қара түлкі сирек кездесетіндіктен, тіптен бағалы аң екендігі белгілі. Осыдан болар Бопы сұлтан оны Тарбағатай ұлығына сауға ретінде тартқан. Алайда түпнұсқада «қара түлкі» деп арнаулы хатталса да, мәнжу тіліндегі аудармасында жай «түлкі терісі» болып жазылған.

Ескере кететін жайт, жоғарыдағы екінші хатта Бопы сұлтан өз мөрімен бірге қайтыс болған әкесі Әбілпейіздің мөрі де қоса басқандығын байқаймыз. Оның мұндай әрекетіне қарағанда, Бопы сұлтан әкесі Әбілпейіздің мөріне тікелей мұрагерлік еткен болуы да мүмкін (Әбділәшім, 2016: 198 [72-сілтеме]).

3. Тарбағатай ұлығының Бопы сұлтанға жазған хаты

Жоғарыдағы мәлімдеме хатта сөз болғандай Тарбағатайда тұрып іс басқарған Цин ұлығы Юнбао Бопының хаты мен тартуға берген аттарын қабылдап алған соң, қарымшысына мақпал, торғын-торқа бергізеді. Сондай-ақ Бопы сұлтанға арнаулы хат жазып, елші болып барған Әділге тапсырады. Әрине хат алдымен мәнжу тілінде жазылып, соңынан көне жазба тілге аударылып қазақ елшілеріне табысталған деп жорамалдауға болады. Өкінішке қарай мұндай мазмұндағы хаттар қазақ сахарасынан табылған емес, уақыт өте келе тозып жоғалуы әбден ықтимал.

Ал төменде біз Бопыға жолдаған осы хаттың түпнұсқасын талқыламақпыз.

Транскрипциясы:

(1) hasak taiji bopu de afabuha bithei jise (2) tarbagatai de tefi baita icihiyara hebei amban, (3) baturu amban i bithe, hasak taiji bopu de (4) afabuha, taiji sini beye saiyūn, nuktei gubci (5) gemu saiyūn, jakan taiji sini baci takūraha (6) hasak ahalakci edel se isinjifi mende acafi (7) fonjici, taiji sini beye sain, nuktei gubci (8) yooni sain, umai baita sita akū, cohome (9) cembe takūrafi meni saimbe dacilame, hoise (10) hergen i bithe sunja belek morin emu afaha (11) dobihi alibume jihe, jai taiji sini takūraha (12) hasak tiyeliyeke, biyeknadzar be meni barluk (13) nukte de bisire ceni niyaman hūncihin be (14) tuwanabuci

ojoro ojarahū babe dacilame (15) alibuha bithe be, be gemu urgunjeme tuwaha, (16) taiji si afabuha eiten baita be gemu (17) ginggun ijishūn i dahame sain i faššame (18) yabuhangge, gemu si (19) amba enduringge ejen i ujen kesi be hukšeme (20) kiceme yabuha, te (21) amba enduringge ejen sinde gung ni jergi jingse (22) funggala šangnaha be dahame, ereci julesi ele (23) sain i kiceme faššame yabume, (24) amba enduringge ejen i kesi be eteheme goidata (25) alire be kiceci acambi, te si cohome bithe (26) arafi tiyeliyeke, biyeknadzar be unggifi niyaman (27) hūncihin tuwanabure be baime alibuha be dahame, (28) sini dere be tuwame hono yabubuci ombi, damu (29) ceni niyalma hojis, baisara, niyas, bambet te goro (30) nukte debi, mini baci cembe selgiyeme gajifi (31) tiyeliyeke sede acabufi amasi unggihe ci tulgiyen, (32) taiji si goro baci cohome edel be takūrafi (33) mende alibuha sunja belek morin emu afaha (34) dobihi be, be gemu urgunjeme bargiyaha, te (35) taiji sinde karu bure cekemu juwe defelinggu, (36) geli hontocho defelinggu, amba suje emu defelinggu, (37) arsari suje ilan defelinggu, ceceri nadan defelinggu be (38) gemu ahalakci edel de afabufi amasi gamabuhabi, (39) isinaha manggi baicame bargiyakini, erei jalin afabuha.

Аудармасы:

Қазақ тәйжісі Бопыға жіберген хаттың алғашқы нұсқасы.

Тарбағатайда тұрып іс басқаратын Хыб амбан, Батыр амбанның қазақ тәйжісі Бопыға жазған хаты. Тәйжі есенсің бе? Ел-жұртың тегіс аман ба? Жақында өзің жіберген ақалақшы Әділ қатарлылар келіп менімен кездесті. Ұғысу арқылы тәйжі сенің есендігің мен ел-жұртыңның тыныштығынан хабар алдық, басқалай шаруа жоқ екен. Оларды арнаулы жіберіп амандығымды сұратып, мүсылман жазуындағы хат пен тартуға 5 ат және бір түлкі терісін бергізіпсің. Ал біз тәйжі сенің қазақ Тілеке, Бекназарлардың Барлықтағы туыстарымен кездесуге болатын-болмайтынын сұрап жазған хатыңды қуана оқыдық. Тәйжі саған жүктелген әрқандай шаруаны бар ықыласыңмен күшінді сарқа жұмсап істегенің – ұлық Боғда Еженнің мол шапағатына кенелуге күш салғаныңның белгісі. Ендігі жерде ұлық Боғда Еженнің саған гун дәрежесін, жіңсе, ұтағат қайрандағанын естен шығармай, тағы да жалғасты құлшынып, ұлық Еженнің шапағатына мәңгілік кенелуің қажет.

Бұл күндері сен арнаулы хат жазып, Тілеке, Бекназарларды жіберіп, оларды туыстарымен жүздестіруімізді сұраған екенсің, сөзіңді жерге тастамай, олардың адамдары Қожис, Байсара, Нияз, Бәмбеттер алыс жайлауда отырса да, бұл жерден адам жіберіп хабарлап алдыртып, Тілекелермен кездестіріп, артынан елдеріне қайтардым. Сонымен бірге, тәйжі сен жырақ жерден Әділді арнаулы жіберіп бізге 5 тарту ат пен бір түлкі терісін беріпсің, оларды айырықша қуанышпен қабылдап алдық.

Қазір тәйжі сенің сол тартуларыңның қарымшысына 2 жарым топ мақпал, 1 топ албан тауар, 3 топ жай торқа, 7 топ шағи сыйлап, барлығын түгел Әділге бергізіп қайтардым. Барған соң көріп табыстап алыңдар. Осы істер туралы хат жаздым.

Түсіндірмелер:

(1) *Amba enduringge ejen*. Ұлық Боғда Ежен. Цин патшалығы тұсында патшалары осылай аталған. Бұл арада Цяньлун патша меңзеліп тұр. Бұл атау сол дәуірдегі қазақша хаттарда «ұлық Боғда Ежен», «жоғары Боғда Ежен», «Боғда Ежен», «Ежен хан» сияқты әр түрлі формада жазылған.

(2) *Baisara, Niyas, Bambet*. Бұл үшеуі де Бопы сұлтанның иелігіндегі Тілекелердің Барлықтағы туыстары. Мәнжуша дереккөзі бойынша Хыб амбан Барлықтан 4 адамды Шәуешек жамбылына шақыртып, сол арада қазақ жағынан келген туыстарымен кездестірген.

Кесте – Құжатта кездесетін кісі есімдерінің салыстырма кестесі

№	Мәнжу тілі	Ескі қазақ жазба тілі	Қазіргі қазақ тілі
1	hasak gung/taiji Bopu	قزاق بوفى كونك	Қазақ гуні/тәйжісі Бопы
2	Oldzun	اولچانك	Ұлжаң
3	Monggol	موال	Муал
4	Abulbis wang	ابوالفىض وانك	ван Әбілпейіз
5	Tiyeliyeke	تىلەكە	Тілеке
6	Biyeknadzar	بىك نازار	Бекназар
7	Itemgen	اىطمگان	Итемген
8	ahalakci Edel	عادل اچى	Әділ елші
9	Yungboo		Юнбао
10	Tungfuboo		Тунфубао
11	Hojis		Қожис
12	Baisara		Байсара
13	Niyas		Нияз
14	Bambet		Бамбет

Ескерту. Бұл кісі есімдері жоғарыда пайдаланылған ескі қазақ жазба тіліндегі хат пен мәнжу тіліндегі мәлімдемелер бойынша реттеліп жазылды.

Қортынды

Жоғарыдағы түпнұсқа құжаттарға жасалған талдаулардан біз мына жайттарды нақты түсіне аламыз:

Біріншіден, сол тұстағы қазақ хан-сұлтандары өз иелігіндегі бұқараның мұң-мұқтажына құлақ асып, олардың түрлі қажетінен шығуға құлшыныс жасаған. Мұндайда олар әлдеқашан қалыптасқан жазба тіл дәстүрін ұтымды пайдаланып, айтпақшы ойларын қағаз бетіне түсіріп, қарсы тарапқа жөнелтіп отырған. Мысалы, осы жолғы Бопы

сұлтанның Тарбағатайда іс басқарып тұрған Хыб амбанға хат жазып, бұйымтайын айтып елші жіберуі осыған айқын дәлел бола алады.

Екіншіден, Тарбағатайда тұрып іс басқарған мансаптылар болса Бопы сұлтанның өтінішін аяқсыз қалдырмай, барлық өңірінде қоныстанып отырған қазақтардың ішінен төртеуін жамбылға шақыртып, қазақ жағынан келген туған-туыстарымен жүздестірген. Соңынан Бопының тартуға берген сыйларына тарту-таралғылар табыстаған және Бопыға жазған хатын жөнелтіп, елшілерін еліне қайтарған.

Үшіншіден, ең соңында Тарбағатай амбаны Юнбао қатарлылар осы істер жөнінде арнаулы мәлімдеме жазып, мәнжу тіліне аударылған Бопының хаттарын қосып патшаға жолдаған. Патша бұл істерден хабардар болған әрі өз қолымен бұрыштама жазып қалдырған.

Төртіншіден, аталмыш хат жолдарынан ең бері болғанда XVIII ғасырдың соңын ала Цин патшалығының иелігіндегі Тарбағатайдың Барлық тауы қойнауында көшіп-қонып жүрген қазақтардың бар екенін, қазақ жағындағы туыстарымен тілдесіп тұратындығын білуге болады. Бопы сұлтанның хаты енді бір қырынан, әсіресе еларалық сапарларда үнемі пайдаланылатын «паспорт» сияқты сол тұстағы жол жүру құжатының рөлін атқарған. Егер мұндай хат-қағаз болмаса олардың қазақ жағынан барып Барлықтағы туыстарымен кездесе алуы екіталай. Осы мағынадан алып қарағанда аталмыш хаттың тарихи-әлеуметтік мәні аса зор. Ең маңыздысы Бопының хаты Цин

патшалығы жеріндегі қазақтарға қатысты алғаш жазылған қазақша дереккөздердің бірі есебінде (мәнжу тілді мәлімдемелерді қоспағанда) бұдан кейін де өз тарихи құндылығын жоғалтпақ емес.

Жинақтап айтқанда, біз зерделеп отырған қазақша құжат пен оған қатысты жазылған мәнжу тіліндегі мәлімдемелер Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында қалыптасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсарын толық түсініп, ғылыми талдау жасауда айырықша мәнге ие нақты дереккөздері болып қана қоймай, сонмен қатар қазақ халқының тарихи-мәдени болмысын сараптап, ғылыми зерттеу жүргізуге тың серпін беретін маңызды мұрағат құжаттары қатарына кіреді. Әсіресе, қазақша құжат нұсқасы тарихи деректану, мәтінтану, ескі қазақ жазба тілі сынды соны тақырыптарға жалғасты ізденіс жасауға аса қажетті тарихи жазба материалы болп табылады.

Әдебиеттер

- Әбділәшім Д. (2016). Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжиң: Ұлттар баспасы, – 278 б.
- Әбділәшім Д. (2019). Әбілпейіз сұлтанның Іле генералына жазған бір парша хаты және оның мәнжуша аудармасы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршы. Филология сериясы. – №3 (175). – 68-75 б.
- Құрбанғали Халиди. (1910). Тауарих Хамса. – Қазан: Өрнек баспасы, – 798 б.
- Сун Юнь қатарлылар құраст. (1965). Патша бекіткен Шынжаң туралы қысқаша шолу. – Тайбэй: Венхай баспасы.
- (松筠 (修) 《钦定新疆识略》 (二) · 哈萨克世次表条 · 台北: 文海出版社, 1965). Айта кетер бір жайт, осы кітапта берілген Бопының жетінші және оныншы балаларының есімдерін қазақшаға қайталай баламалауда қиындық туындайтындығын ескеріп, қазірше оларды әуелгі хатталған иероглифтердің дыбыстық әуеніне сәйкес «Мали», «Ламот» тұлғаларында жаздық.
- QXMDH. (2012a). Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. 159 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, – 449 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第159册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- QXMDH. (2012b). Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы (ЦШМТ). 186 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, – 449 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第186册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

References

- Abdilashim D. (2016). Qytay birinshi tarihi muraghatynda saqталghan qazaqsha qujattar [Research on Kazakh Documents in the First Historical Archives of China]. Beijing: Ulttar baspasy. 278 p. [in Kazakh].
- Abdilashim D. (2019). Abilpeiz sultannyng Ile generalyna jazghan bir parsha haty jane onyng manjusha audarmasy [A letter of Abilpeiz Sultanto the military governor of Yili and its Manchu translation] // al-Farabi atyndaghy Qazaq ulyttyq universiteti Habarshy. Filologiya seriyasy. – №3 (175). – 68-75 p. [in Kazakh].
- Qurbangali Halidi. (1910). Tauarikh-e Hamsa-e sharhi (Five History). Qazan: Ornek. 798 b. [In Tatar].
- Song Yun (revised). (1965). Qinding Xinjiang shilue [Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang] (2). Hasake shicibiao tiaou. Taipei: Wenhai chubanshe. [in Chinese].
- (松筠 (修) 《钦定新疆识略》 (二) · 哈萨克世次表条 · 台北: 文海出版社 · 1965.) [in Chinese].

QXMDH. (2012a). Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 159. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. 449 p. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第159册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.) [in Manchu].

QXMDH. (2012b). Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 186. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. 449 p. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第186册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.) [in Manchu].

Автор туралы мәлімет:

Әбділәшім Дүйсенәлі – т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ. E-mail: airu331@gmail.com

Сведения об авторе:

Абдилашим Дүйсенәлі – д.и.н., профессор, кафедра истории Казахстана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. E-mail: airu331@gmail.com

Поступило: 27.10.2023

Принято: 04.02.2024